

Azərbaycan mətbuatı tarixinin tədqiqində yeni mərhələyə keçid (1960-cı illər)

Qərənfil Quliyeva

Filologiya elmləri doktoru
BDU-nun professoru
ORCID kod: 0009-0008-7494-6532
E-mail: dunyaminqizi64@gmail.com

Annotasiya. 1920-ci ilin aprelində bolşevik istilasından sonra Azərbaycan mətbuatının diktatura dövrü başladı. Ölkədə proletar mətbuatı yaradıldı və proletar ideologiyası cəbhəsini qüvvətləndirmək mətbuatın əsas vəzifəsinə çevrildi. Mətbuatın fəaliyyəti kimi, onun tədqiqi də sovet senzurasının nəzarəti altında həyata keçirilirdi. Aparılan tədqiqatların istiqaməti, məzmunu ideoloji çərçivəyə uyğunlaşdırıldığı üçün onlarda fərdilik, obyektivlik individualıq yox dərəcəsində idi və bu proses əsasən 1920-ci ilin ortalarından 1950-ci ilin ortalarına kimi davam etdi. 1950-60-cı illər Mərkəzdə baş verən siyasi hadisələr, aparılan islahatlar ölkənin bütün sahələrində olduğu kimi, mətbuatda da, ədəbiyyatda da öz əksini tapdı. Proseslər 1960-cı illərin sonu, 1970-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatşünaslığının inkişafında yeni bir mərhələnin başlanmasına səbəb oldu. Məhz bu illərdən başlayaraq ölkəmizdə qəzet və jurnalların şəbəkəsi genişləndi, mətbuat kütləvi informasiya vasitələrinin yeni növləri hesabına zənginləşdi. Jurnalstikanın çeşidli növləri meydana çıxdı və s. Azərbaycan mətbuatı yenə də kommunist ideologiyasının təsiri altında fəaliyyət göstərsə də, klassik irsə qayıdış, milli varlığı qoruyub saxlamağa cəhd edildi. 1950-ci ilin ortalarına kimi, “burjua mətbuatı”, “burjua yazarları” adı ilə haqsız olaraq tənqidə, təhqirə məruz qalan milli ruhlu mətbu orqanların və yazarların fəaliyyəti qismən də olsa, obyektiv tədqiqata cəlb edilməyə başlandı. Trafaret şəkildə bütün tədqiqatlara şamil edilən marksizm-leninizm metodologiyası nisbətən zəiflədi və həqiqi elmi-metodoloji meyarlar özünü büruzə verməyə başladı. Ona görə də biz bütünlüklə “sovet tədqiqatı” kimi tarixə düşmüş bu əsərlərin üzərindən xətt çəkərək onlardan tamamilə imtina etməməliyik. Əksinə, onları yenidən tədqiqata cəlb edərək, yeni meyarlarla araşdırmalı, düzgün öyrənməli və qiymətləndirməliyik. Müstəqilliyimizin yenidən bərpaından sonra (1991) bu proses həyata keçirilir.

Açar sözlər: mətbuatın tədqiqi, 60-cı illər islahatları, burjua mətbuatı, klassik irsə qayıdış, ədəbi hadisələr, ideologiya

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 04.05.2026; qəbul edilib – 15.05.2026

Transition to a new stage in the study of the history of the Azerbaijani press (the 1960 s)

Garanfil Guliyeva

Doctor of Philological Sciences
Professor at Baku State University
ORCID kod: 0009-0008-7494-6532
E-mail: dunyaminqizi64@gmail.com

Abstract. Following the Bolshevik invasion in April 1920, the period of dictatorship in the Azerbaijani press began. A proletarian press was established in the country, and strengthening the front of proletarian ideology became the principal task of the press. Just as the activities of press were carried out under the control of Soviet censorship, so too was its study. Since the direction and content of the research conducted were adapted to the ideological framework, individuality, objectivity, and independence were almost entirely

absent from such studies. This process continued mainly from the mid-1920s until the mid-1950s. The political developments and reforms that took place in the Center during the 1950s and 1960s were reflected in the press and literature, as in all spheres of the country. These processes paved the way for the beginning of a new stage in the development of Azerbaijani press studies in the late 1960s and early 1970s. It was precisely from these years onward that the network of newspapers and journals in our country expanded and the press was enriched by new types of mass media. Various forms of journalism emerged, and so forth. Although the Azerbaijani press continued to function under the influence of communist ideology, attempts were made to return to the classical heritage and to return to the classical heritage and to preserve and maintain national identity. The activities of nationally oriented press organs and writers, which until the mid-1950s had been unjustly criticized and subjected to disparagement under the labels of “bourgeois press” and “bourgeois writings”, began, albeit partially, to be included in objective scholarly research. The Marxist-Leninist methodology that had been uniformly applied to all research gradually weakened, and genuine scientific and methodology criteria began to emerge. Therefore, we should not draw a line through these works which have gone down in history collectively as “Soviet research”, and reject them entirely. On the contrary, they should be re-examined through renewed scholarly inquiry, investigated according to new criteria, and properly studied and evaluated. Following the restoration of our independence (1991), this process has been carried out.

Keywords: press studies, reforms of the 1960s, bourgeois press, return to the classical heritage, literary events, ideology

Article history: received – 04.05.2026; accepted – 15.05.2026

Giriş / Introduction

Danılmaz faktdır ki, hər bir xalqın tarixi onun mətbuatı ilə çox sıx şəkildə bağlıdır. Çünki mətbuat xalqın yaddaşındadır, onun azadlığı, müstəqilliyi, tərəqqisi uğrunda apardığı mübarizələrin salnaməsidir. Dövrün bütün mənzərəsi – siyasi-ictimai, iqtisadi, mədəni-ədəbi hadisələr birbaşa o dövrün mətbuatında öz əksini tapır. Hətta tarixçilərin özləri də tədqiqat işlərində mətbuatdan zəngin mənbə kimi istifadə edirlər. “Ədəbiyyatşünaslığımızın, mətbuatşünaslığımızın yaranmasında, formalaşmasında böyük əməyi olan” [7, s.125] Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, prof. Əziz Mirəhmədov yazırdı ki, “xalqın şərəfli tarixini mətbuatsız layiqincə öyrənib işıqlandırmaq mümkün deyil” [9, s.4].

Sovet dövrü Azərbaycan mətbuatı tarixinin öyrənilməsi sahəsində xeyli işlər görüldü. Təəssüflər ki, sovet dövründə bütün sahələrdə olduğu kimi, mətbuatımızın tədqiqi də dövrün tələb-təklifinə uyğun formada araşdırılıb. Əsasən Azərbaycan bolşevik mətbuatı tarixi tədqiqata cəlb edilib. Ümumiyyətlə, Azərbaycan mətbuatı tarixini əksər tədqiqatçı alimlərimiz üç qrupa bölürdülər:

- bolşevik mətbuatı;
- inqilabi-demokratik mətbuat;
- liberal-burjuva mətbuatı.

Bu bölgü ilə “Azərbaycan mətbuat tarixi sahəsində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş tədqiqatçılar nəslinin parlaq” [9, s.3] nümayəndələrindən olan Nazim Axundovun, Əziz Mirəhmədovun, Qulam Məmmədlinin, İslam Ağayevin və başqalarının əsərlərində rastlaşırıq. Məsələn, N.Axundovun “Azərbaycan dövrü mətbuatı (1832-1920)”, “Sənədlərin dili ilə”, “Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər)”, Q.Məmmədlinin “Molla Nəsrəddin”, İ.Ağayevin “Satirik “Zənbur” jurnalı” və s. əsərlərin adlarını çəkə bilərik.

Əsas hissə / Main part

Bütövlükdə, Azərbaycan mətbuatı tarixinin tədqiqini nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, sovet dövründə bu sahəyə aid çoxsaylı tədqiqatlar aparılıb. Lakin bu tədqiqatların məzmunu sovet dövrünün ideoloji yanaşma konsepsiyasına uyğundur. Çünki hakim partiyanın ideologiyası “siyasi arenadakı birpartiyalılıq ədəbi cərəyanların müxtəlifliyinin üzərindən xətt çəkir, ədəbi inkişafın zənginliyini, çoxtərəfliliyini şübhə altına alırdı” [3, s.19]. Əslində isə Azərbaycan mətbuatının, ədəbiyyatının, ictimai fikrinin, istiqlal düşüncəsinin zənginləşməsində mühüm yer tutan “liberal-burjua mətbuatı” adlandırılaraq, ya tədqiqatdan kənarlaşdırılan, “unudulan”, ya da qeyri-obyektiv tədqiqata cəlb edilərək tənqidə məruz qalan milli ruhlu mətbuatımız “xalqımızın bədii və ictimai-siyasi fikir tarixinin hərtərəfli öyrənilməsində” [1, s.3-4] çox lazımlı və faydalı mənbələrdir. Onların arasında elə mətbu orqanlarımız var ki, mətbuat tariximizin “dərin və elmi araşdırmaya ehtiyac duyulan tarixi mədəniyyət və düşüncə xəzinəsini bizlərə miras qoymuşdur” [12, s.13].

Belə mətbu orqanlara, əsasən XX yüzilliyin ilk onilliyində fəaliyyətdə olan bəzi qəzet və jurnallarımızı – “Həyat”, “İrşad”, “İqbal”, “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin” və s.-ni nümunə göstərə bilərik. Məhz bu dövrdə baş verən hadisələr həm ictimai-mədəni həyatda yaranmış zərurətin nəticəsi kimi olaraq meydana çıxdı, həm də milli oyanışa səbəb oldu. 1905-1907-ci illər ölkəmizdə yenidən fəaliyyətə başlayan əksər milli ruhlu mətbuat öz məzmunu, irəli sürdüyü ictimai-siyasi ideyalar baxımından beynəlxalq əhəmiyyətə malikdir. Çünki onlar demokratik meyilli olub, mövcud quruluşa, zülmə, ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparırdılar. Onlar xalq, dövlət, problemlərinin həlli yollarını irəli sürürdülər. “Füyuzat” ədəbi məktəbinin görkəmli tədqiqatçısı prof. Şamil Vəliyev 1905-1907-ci illəri “Azərbaycanda milli mətbuat mühitinin yarandığı” [13, s.52] dövr kimi xarakterizə edir. Bu dövrün mətbuatı ictimai-mədəni tərəqqi məsələləri ilə yanaşı, çox ciddi şəkildə siyasi mübarizə mövzusunun da irəli sürürdü. Elə buna görə də onların səhifələrində klassik mədəni irsin ən qiymətli, dəyərli nümunələri var. “Yeni mətbuat Azərbaycanda istiqlal məfkurəsinin formalaşmasına, müstəqil dövlətçilik ənənələrinin inkişafına təkan verdi” [7, s.37]. Proses istiqlal mübarizəmizə və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qələbəsinə doğru yol açdı. Deməli, xalqımızın istiqlal tarixi birbaşa milli mətbuatımızın tarixi və fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Çox təəssüf ki, bu istiqlal ruhlu mətbuatımız Sovet hökuməti zamanı uzun illər “burjua mətbuatı” adı ilə qamçılanaraq, qeyri-obyektiv yanaşma tərzinə məruz qaldı. Yanlış yanaşma tərz, əsasən 1960-cı ilin əvvəllərinə kimi davam etdi. 1920-50-ci illərdə ölkəmizdə əsasən bolşevik mətbuatının və yazarlarının fəaliyyəti tədqiqata cəlb edilmiş, çoxsaylı elmi məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiyalar və s. yazılaraq çap edilmişdir. Hətta milli mətbuatımızın ilk bünövrəsini qoyan “Əkinçi” qəzeti və satirik jurnalistikamızın “Şah əsəri” adlandırılan “Molla Nəsrəddin” jurnalı da “qismən öyrənilmişdir” [1, s.3]. XX əsr “Azərbaycan ictimai-siyasi və bədii fikir tarixində mühüm bir mövqe tutan” [1, s.4] bu mətbuat orqanlarımız da qismən “unudulmuşdur”. İşğalçı hakimiyyət birmənalı olaraq bolşevik ideologiyasını, ruslaşdırma siyasətini təbliğ etmək üçün inqilabi-proletar mətbuatı adlandırdığı mətbuatdan daha çox təbliğat vasitəsi kimi istifadə edirdi. “Hümmət”, “Yoldaş”, “Dəvət-Qoç”, “İskra”, “Bakinski raboçi”, “Kommunist”, “Azərbaycan fəqərəsi” və s. mətbuat orqanları və onların yazarlarının fəaliyyəti həddən ziyadə şişirdilərək tədqiqata cəlb edildi. Bu tədqiqatların məğzi “mövcud totalitar rejimin idarəetmə üsulunun tam bir hissəsi və sistemi olaraq onun ifadəsi idi” [10, s.142].

“Zərdabişünaslıq tarixinin ikinci dövrü sovet hakimiyyətinin ilk illərinə” [7, s.56] təsadüf etsə də, H.Zərdabi irsinə və şəxsiyyətinə bu dövrdə münasibət yüksək səviyyədə olmayıb. Ədibin yaradıcılığı, mətbu irsi haqqında yalnız 1940-cı ilin sonları və 1950-ci ilin ortaları bir neçə məqalə yazılaraq çap edilib. 1957-ci ildə tədqiqatçı alim Zaman Məmmədovun “Həsən bəy Zərdabi” kitabı, 1962-ci ildə isə Ziyəddin Göyüşovun H.Zərdabiyə həsr etdiyi əsəri çap edilib. Beləliklə, 1960-cı ilin əvvəllərindən başlayaraq, H.Zərdabinin çoxşaxəli və çoxsahəli irsi tədqiqatçıların diqqətini cəlb

edib. “Əkinçi” qəzeti haqqında ölkəmizdə ilk dəfə 1964-cü ildə Vəli Məmmədov filoloji elmlər namizədi, alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə edib.

1969-cu ildə prof. Nurəddin Babayev “bolşevik mətbuatı tarixinin öyrənilməsinin qismən yaxşı vəziyyətdə” [2, s.58] olduğunu vurğulasa da, Azərbaycan demokratik mətbuatını “hələ də qatı açılmamış bir kitab”a [2, s.58] bənzədirdi. Müəllifin sonrakı fikirlərindən belə aydın olur ki, sovetlərin “demokratik mətbuat” adlandırdıqları mətbuat da “burjua mətbuatı” kimi nəinki ətraflı və dərinlən öyrənilməyib, hətta məlum səbəblər üzündən uzun illər ona “birtərəfli və tendensiyalı münasibət bəslənilmişdir” [2, s.58].

Bolşeviklərin “demokratik mətbuat” adlandırdıqları mətbuat orqanları haqqında sanballı tədqiqatlar demək olar ki, əsasən 1960-cı illərin sonu, 1970-ci illərin əvvəlləri meydana gəldi. Ağarəfi Zeynalov (Zeynalzadə) 1963-cü ildə “Kəşkül”də ədəbiyyat məsələləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi adını almış və 1969-cu ildə gənc alimin “Satirik “Zənbur” jurnalı” adlı ilk monoqrafiyası elmi ictimaiyyət tərəfindən uğurla qarşılanmışdır. Prof. N.Babayev bu monoqrafiyanı “Azərbaycan mətbuat tarixinin öyrənilməsi sahəsində ciddi bir addım” [2, s.61] adlandıırırdı.

Azərbaycan satirik mətbuatının görkəmli tədqiqatçısı prof. Nazim Axundovun “Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920)”, “Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər)”, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşr tarixi” tədqiqatları da 1960-cı illərin məhsuludur. Müəllifin “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşr tarixindən” adlı əsəri bu jurnalın tədqiqi sahəsində “ciddi addımlardan biri kimi qiymətləndirilirdi” [8, s.62]. “Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər)” əsəri “ideoloji baxımdan marksist-leninçi metodologiyaya uyğun yazılsa da” [7, s.138], əsərdə çox qiymətli arxiv sənədləri və faktlarla yanaşı, satiranın özünəməxsus xüsusiyyətləri professional şəkildə elmi şərhini tapıb. Bu gün də tədqiqatçı alimlər bu əsəri yüksək dəyərləndirirlər. Ədəbiyyatşünas-alim Şirindil Alışanlı yazır ki, “XX əsr ədəbiyyat və mətbuatının vacib mətləblərinin öyrənilməsində N.Axundovun “Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər)” monoqrafiyasının xüsusi yeri var” [6, s.228-229].

Azərbaycan mətbuatı tarixinin tədqiqinə gərgin əmək sərf edən, ardıcıl axtarışlar aparan və bu sahəyə dair “çoxsaylı elmi-nəzəri əsərlərin müəllifi olan” [7, s.126] alimlərimizdən biri də Əziz Mirəhmədovdur. Onun dərin məzmunlu “Mətbuat” adlı məqaləsi, xüsusən də molla-nəsrəddinçilərə həsr etdiyi bir neçə əsəri Azərbaycan mətbuatı və mətbuatşünaslığı tarixində bu gün də öz dəyərini itirməyib. O, “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” monoqrafiyası ilə mirzəcəlişünaslığa böyük elmi töhfə vermişdir” [5, s.34-35].

“Azərbaycan dilində ilk dərs vəsaitləri” [2, s.7] olan “Jurnalistika məsələləri”nin I hissəsi 1966-cı ildə, II hissəsi isə 1972-ci ildə işıq üzü gördü. Jurnalistika fakültəsinin müəllimləri tərəfindən hazırlanmış hər iki vəsait çap mətbuatının, televiziya və radionun tarixi, nəzəri və təcrübi məsələlərinə həsr edilib. “Jurnalistika məsələləri”nin hər iki hissəsində mətbuata yanaşma total rejimin ideologiyasına, dövrün tələb və təklifinə uyğun olsa da, orada söylənilən bəzi fikirlər, elmi nəzəriyyələr qismən də olsa, bu gün diqqəti cəlb edir. Xüsusən də jurnalistikanın janrları, onların inkişafı və s. məsələlər haqqında olan fikirlər. Bu dərs vəsaitləri o zaman Azərbaycan jurnalistikasının və jurnalist təhsilinin inkişafında mühüm rol oynadı. Dərsliyin müəllifləri tədqiqatlarını yeni, ən aktual elmi-nəzəri və təcrübi problemlər üzərində qurdular. Elmi-tədqiqat işində qəzetlərin, radionun, televiziyanın nailiyyətləri ilə yanaşı, onların sürətli inkişaf meylini də nəzərdən qaçırmadılar.

İkinci uğurlu addım Jurnalistika fakültəsinin müəllimi, görkəmli jurnalist, tədqiqatçı alim Nəriman Zeynalov tərəfindən atıldı. Gənc alimin “Azərbaycan mətbuat tarixi” adlı dərsliyinin I hissəsi 1973-cü ildə, II hissəsi isə 1974-cü ildə nəşr edildi. “Elmi səviyyəsi yüksək olan və əsasən səlis bir dildə yazılmış bu əsər mətbuat tariximizin öyrənilməsi işində ciddi təşəbbüslərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir” [2, s. 60].

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan mətbuatı “kommunist ideologiyasının güclü təsiri altında fəaliyyət göstərsə də” [4, s.9], 1950-ci illərin ortaları baş verən hadisələr hər sahədə yeniliklərə səbəb oldu və ölkədə aparılan bu islahatlar 1960-cı illərin əvvəllərindən xalqımızı öz milli varlığı uğrunda mübarizəyə qalxmağa sövq etdi. Mətbuat hakim partiya mənsub olsa da, vətənpərvər, millətsevər yazarlar, tədqiqatçı alimlər çox çətin də olsa, milli kimliyimizi, tariximizi yaşatmağa cəhd etdilər və buna qismən də olsa nail olurdular. Məhz “1960-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan mətbuat tarixinin tədqiqi yeni mərhələyə” [11, s.255] qədəm qoydu.

Amma yenə də Azərbaycan bolşevik mətbuatının inqilabdan əvvəlki və sonrakı dövrünü öyrənmək, tədqiq etmək sahəsində işlər görülürdü. “Bakinski raboçi”nin 60 ili”, Xasay Vəzirovun “Azərbaycan bolşevik mətbuatı 1919-1920-ci illərdə Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə”, Xəlil Rəfiyevin “Leqal bolşevik qəzeti “Təkamül” və “Bolşevik qəzeti “Yoldaş”, “Mübariz bolşevik qəzeti “Bakinski proletari” və s. əsərlərin adlarını çəkə bilərik. Burada təəssüfedicilik faktı odur ki, bu əsərlərdə hadisələrə və məsələlərə yanaşma, qiymətləndirmə yenə də 1920-50-ci illərin tələb-təklifinə uyğun idi. Müəlliflər sanki 1960-cı illərdə ölkədə aparılan islahatları, onların nəticələrini görmürdülər.

Həqiqətən çox böyük təəssüfləndirici haldır ki, bu düşüncəli tədqiqatçılarımız “Cəmiyyətdə mövqeyi və mənafeyi mövcud olan rejimə qarşı yönəlmiş siyasi qüvvələrin formalaşması və inkişafı” prosesini ya görmürdülər və yaxud görmək istəmirdilər [10, s.143]. Çünki sovet dövründə mətbuat, ədəbiyyat bütövlükdə təbliğat sahəsi hakim ideologiyanın daha çox diqqət yetirdiyi və ondan təbliğat üçün istifadə etdiyi mübarizə üsulu idi.

Ədəbiyyat / References

1. Ağayev İ. Satirik “Zənbur” jurnalı. – Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1969.
2. Babayev N. Dəyərli monoqrafiya. ADU Elmi xəbərləri, 1969, № 3.
3. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı, Elm və təhsil, 2010.
4. “Əkinçi”dən “Həyat”a. Xüsusi buraxılış. – Bakı, 2000.
5. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. – Bakı, Nurlan, 2007.
6. Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri (Beynəlxalq elmi konfransın materialları). – Bakı, 2010.
7. Quliyeva Q. Azərbaycanda mətbuatşünaslığının təşəkkülü və formalaşması (1900-2000) (filologiya elmləri dok., dis. avtoreferatı). – Bakı, 2022.
8. Qiymətli tədqiqat əsəri. ADU Elmi əsərləri. – Bakı, 1969, № 3.
9. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan jurnalistləri və nəşirləri. Ensiklopediya. – Bakı, Örgünəş, 2013.
10. Məmmədli S. Müstəqil Azərbaycanın mətbuat sisteminin təşəkkülü prosesi (1989-1991). Jurnalistika ictimai-siyasi humanitar elmlər seriyası. – Bakı, 2017.
11. Tahirli A. Sözlə yarananlar, sözü yaşayanlar. – Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2011.
12. Üç əsrin qəzeti. – Bakı, Qanun, 2011.
13. Vəliyev Ş. Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatından araşdırmalar (2000-2010) 2 cildə, II cild. – Bakı, 2011.